

Türk dillərində xüsusişmə problemi**Aytən Elxan qızı Müseyibli***AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***E-mail:** aytensinay@gmail.com**Rəyçilər:** filol. elm.d., prof. İ.B. Kazımov,
filol. ü.f.d., dos. T.R. İsmayılova**Açar sözlər:** sintaktik kateqoriya, xüsusişmə, cümlə üzvləri, qoşmalı xüsusişmələr, subyektiv modallıq**Ключевые слова:** синтаксическая категория, специализация, члены предложения, специализации с предлогом, субъективная модальность**Key words:** syntactic category, specialization, part of the sentence, conjunctive specializations, subjective modality

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərin xüsusişməsi türk dilləri sintaksisinin mürəkkəb məsələlərindəndir. Ümumən xüsusişmə də türk dillərində informasiyanın mühüm bazasını təşkil edir. Türkoloji ədəbiyyatda ikinci dərəcəli üzvlərin xüsusişməsi budaq cümlənin zərflikdən ibarət feili sifət tərkibləri ilə qarışıq salınmışdır. Azərbaycan dilçiliyində, nümunə olaraq, budaq cümlələrlə xüsusişmiş ikinci dərəcəli üzvlər arasında sərhəd gözlənilmişdir. Ayrıca Azərbaycan dilçisi, akademik M.Ş. Şirəliyev və başqaları feili sifətlərlə ifadə olunan sintaktik konstruksiyaları budaq cümlə hesab edir, müxtəlif görünüşlü xüsusişmələrin isə predikativliklə ifadə olunmamasını bildirirlər. (1, s. 81)

Vaxtı ilə rus dilçiliyində cümlə üzvlərinin xüsusişməsinin məntiqi-psixoloji dərki A.A. Potebniya, A.A. Şaxmatov və başqaları tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Həmin müəlliflər bu məsələni məhz “tabeli mürəkkəb cümlənin ixtisar nəzəriyyəsi”nə əsasən öyrənmişlər.

Cümlənin xüsusişmiş üzvlərini A. Potebniya əlavə (*appo-sixio.- cümlə üzvlərinin oppozisiyası*) adlandırmışdır. Xüsusi funksiya daşıyan xüsusişmənin yaranmasında isim, sifət və feili sifət bir-birilə oppozisiya təşkil edir.

Bir sıra başqırd və tatar dilçiləri, məsələn, K.Z. Axmerov və M.Z. Zəkiyev xüsusişmiş ikinci dərəcəli üzvlərin tərkibini, həmçinin feili sifət tərkibi əhatə etdiyini və öz xəbəri olduğunu göstərirlər (2, s. 169; 3, s. 156-158)

Xüsusişmə, demək olar ki, türk dillərində məzmun etibarı ilə mürəkkəbdir. Əslində türk dillərində xüsusişmələr müəyyən cümlə üzvləri əsasında əmələ gələn sintaktik-üslubi kateqoriyadır. İkinci dərəcəli üzvlərin xüsusişməsinin tipləri arasında özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır: belə ki, onlar minimum bir bütöv mənalı sözdən təşkil olunur; sonuncu, əsas, təşkilədiçi komponent genişlənir, inkişaf edir, heç vaxt genişlənən xüsusişmələr feili sifət və sifətlə ifadə olunmur. İkinci dərəcəli üzvlərin xüsusişməsi öz strukturuna görə müxtəsər və geniş olur.

Öncə, xüsusişmə hadisəsinin tarixi sintaksisdə yeri haqqında. “Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi” monoqrafiyasının müəllifi, prof. Q.Kazımov yazır: “*Cümlə üzvlərinin xüsusişməsi insan təfəkkürünün çox qədim mərhələləri ilə bağlıdır. İnsanlar nitq prosesində qurduğu cümlənin bu və ya digər üzvünün ifadə etdiyi ideyanı fərqləndirmək, ayırmaq, xüsusi nəzərə çarpdırmaq üsulu ilə fikir ifadəsinə çox qədim dövrlərdən nail olmuşlar. Bu sahədə qoşmaların, bir sıra səciyyəvi ara sözlərin rolu xüsusi diqqəti cəlb etmiş, danışan şəxs onların vasitəsilə istisna etmə, ayırma, fərqləndirmə, daha aydın nəzərə çarpdırma üsulunu yaratmışlar*”

(4, s. 315).

Xüsusişmə sintaktik kateqoriya kimi türk dilləri mətnlərində çox işlənir. Türk dillərində xüsusişmə az öyrənilmiş sahələrdəndir. Mövcud əsərlərdə bu məsələyə genişlənmiş cümlə üzvləri qismində baxılmışdır.

Cümlə üzvlərinin xüsusişməsi struktur-semantik və kommunikativ – üslubi fenomendir: Buraya: 1) Xüsusişmənin əsas şərtləri, bu hadisəni əmələ gətirən şərait; 2) xüsusişmənin tipləri və s. daxildir.

Azərbaycan dilçiliyində 1953-cü ildə Ə.Z.Ablullayev bu məsələni monoqrafik şəkildə tədqiq etmişdir (5, s. 26 c.).

Tatar dilində xüsusişmənin sintaktik xüsusiyyətləri (6, s. 291) öyrənilmişdir.

Həmin əsərlərdə cümlə üzvlərinin xüsusişməsinin struktur-semantik tipləri, xüsusişmənin cümlədə sintaktik rolu, xüsusişmiş üzvlərin təsnifində müxtəlif prinsiplərdən istifadə məsələsi qoyulmuşdur.

Xüsusişmə cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinə aid olduğundan bir sıra türk dillərində, o cümlədən Başqırd dilində yalnız təyinin xüsusişməsinin funksionallıq baxımından 3 qrupundan danışılır (7).

Qazax dili üzrə S.K.Kenesbaev xüsusişmənin sintaktik imkanlarından bəhs etmişdir (8, s. 34-41)

Q.A. Abduraxmanov xüsusişmənin qazax dilində 4 növündən danışmışdır: 1) xüsusişmiş feili ifadələr; feili sifət və feili bağlama tərkibləri, 2) xüsusişmiş qoşmalı birləşmələr: taşkarı, karaeanda, kura, kabi (kimi), karşı və s); 3) təyinin xüsusişməsi; 4) aydınlaşdırıcı üzvlər (9, s.45)

Quvaş dilində bu mövzuda namizədlik dissertasiyası (monoqrafiya) yazılmışdır (10, s. 201).

Prof. Q.Kazımov xüsusişməni də həmcins üzvlər, xitablar, ara sözlər, ara və əlavə konstruksiyalar kimi, “Sadə cümləni genişləndirən vasitələr” adı altında ümumiləşdirmişdir. Müəllif yazır ki, dilçilikdə sadə cümləni genişləndirən vasitələrlə bağlı mübahisəli məsələlərin bir çoxu hələ də öz həllini tapmamışdır (11, s. 316).

Türkiyə türkcəsində xüsusişmədən “Edat Grupları” adı altında danışılır. *Gibi, için, kadar, üzere, dolayı, göre, diye, rağmen, karşı, ike, dogru* isim ünsürləri zaman, yön, durum, bənzətmə, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə bölgülərinə ayrılır. Birinci ünsür (isim unsuru), ikinci unsur (çekim edati). Məs.: *senin kadar, bizim için*. Bunlar əslində Azərbaycan dilində səsləndiyi kimi, “qoşmalı xüsusişmələr”dir. “Yeni Türk dili” kitabında bunlara aid aşağıdakı örnəklər verilmişdir:

Nihat Beyin *seni bir pul gibi* gözden şıkarmasında şaşılacaq yan göremiyorum. (Sen de Gitme Triyandafilis, Ayla Kutlu);

Fakat insan görmek istediğini *bulmak için* baktığında, onu görmüş gibidir. (Ayın en Şılpak Günü, Buket Uzunır);

Öğretmen, *elinden geldiği kadar* hayret ve hayranlıkla, “Ah, ne güzel,” dedi. (Çiçeklerin Düğünü, Halikarnas Balıkcısı) (12, s. 523-524).

Digər dillərdə, məsələn, müasir fransız dilində cümlə üzvlərinin xüsusişməsinə aktual üzvlənmə baxımından, yəni mövzunun yuxarı səviyyəsi hadisəsi kimi baxılmışdır.

Xüsusişmə modal mənalarla yaxşıdır. Modallıq da — struktur-semantik vahiddir. Deyilənin məzmunu, mühit və obyekt, danışan şəxs və subyekt modallıq və xüsusişmə anlayışlarının hər ikisini aydınlaşdırır.

Türk dillərində modallıq kateqoriyasının məzmunu ilə əlaqədar bəzi məsələlər hələ də qaralıq qalır. Onlardan biri də xüsusişmə ilə bağlı modal münasibətin ifadə vasitələrinin hələ

də tam və sistemli biçimdə təsvir edilməməsi, onlar arasında iyerarxik əlaqələrin dəqiqləşdirilməməsi, modal mənaların növlərinin (məs.: “qiymətləndirmə” mənası və s.) təyin olunmaması və modallıq sərhədlərinin müəyyənləşdirilməməsidir.

Xüsusilə də, subyektiv modallıq bu baxımdan səciyyəvi sayılır. Bu bir kateqoriyadır. Bir kateqoriya kimi nitqin hər bir sözləmi subyektiv modallığı əhatə edir. Subyektiv modallıq, hər şeydən öncə, “qiymətləndirmə” anlayışı ilə münasibətdədir. Subyektiv modallıq kateqoriyası polipredikativliklə sıx şəkildə bağlıdır. Xüsusiləşmiş modallıq və cümlənin xüsusiləşmiş üzvlərinin vəhdətinə yazılı nitqdə rast gəlinir.

Qeyd edək ki, xüsusiləşmə sintaktik təlimdə cümlə üzvləri səviyyəsində olan bir hadisədir. O, mürəkkəb cümlə tərkibinin predikativ hissəsi səviyyəsində müşahidə olunur, müxtəlif sintaktik təbiətə malikdir.

Xüsusiləşmə və subyektiv modallıq bu məzmununda əsas mövzulardandır. Belə ki, xüsusiləşmiş ifadə (oborota)=modal ədat qrupuna aiddir. Bir tərəfdə xüsusiləşmiş konstruksiyalar, o biri tərəfdə isə molal-ara sözlər dayanır. *“Ara sözlər sintaktik quruluşda, sintaktik məkanda modal sözlərlə ifadə olunur. Və ya xüsusiləşmiş ifadənin tərkibində iştirak edir. Xüsusiləşmiş ifadələrin subyektiv-modal mənaları ortaya çıxır və bu mənaların ifadə vasitələri formalaşır”* (13, s. 162).

Modal ədatlar türk dillərində xüsusiləşmiş leksik münasibətləri əhatə edir. Məs.: türk və qaqauz dillərində TA ədatı modal mənada hadisənin baş verdiyini dəqiqləşdirmək üçün işlədilir: ...ta sabaha kadar bekledim (türk); Taa ötee dooru gruppa annaştı hepsini iyeneden, ipleeden, nasıl yapmaa da... (N.Baboqlu).

Müqayisə etdiyimiz türk dillərində xüsusiləşmənin iki tərəfi mövcuddur: 1) xüsusiləşmənin formal tərəfi; 2) xüsusiləşmənin məzmun tərəfi (14). Bu tərəflərə əsasən nitqdə xüsusiləşmiş ifadələri sintaktik vahid kimi təhlil etmək lazım gəlir.

Beləliklə, tədqiqatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərin xüsusiləşməsi, əsasən semantik birliyə, intonasiyaya və fasilə əlamətlərinə görə gercəkləşir. Cümlənin xüsusiləşmiş üzvlərinin əksəriyyətində mühüm bir xüsusiyyət onların mahiyyətə budaq cümləyə yaxınlaşması, yaxud bütövlükdə müvafiqlikdən ibarətdir. Bu uyğunluq xüsusiləşməni yaradan qrammatik şəraitin müqayisə olunan türk dillərində ümumi cəhətlərini əsaslandırır. Hər hansı bir cümlə üzvünün xüsusiləşməsinin səbəbi isə əksər durumda izahedici vahidlər hesabına genişlənmə, bir mənə tamlığı yaratma, xüsusi intonasiya və fasilə ilə aydınlaşır. Türk dillərində xüsusiləşmiş üzvlər üçün xarakterik xüsusiyyət, şübhəsiz, ümumi qaydalara əsaslanır. Tədqiqat göstərir ki, xüsusiləşmədən ibarət qohum dillərin sintaktik quruluş ümumi cəhətlər üzrə formalaşmışdır.

Məqalənin aktuallığı. İnsan düşüncəsinin tarixən yaratdığı cümlələrin bu və ya digər üzvünün bildirdiyi əsas fikri ayırmaq, fərqləndirmək və xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq vacib məsələlərdəndir. Xüsusiləşmədə bu əlamətlər genişliyi ilə seçilir. Həmin hadisə ilə yanaşı, qoşmaların, xarakterik ara sözlərin, söz sırasının əlaqəsinin öyrənilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi xüsusiləşmə ilə bağlı mübahisəli məsələlərin həllinə yönəlir. Və iki qohum dilin materialları bu mövzunu tədqiq etməyə kifayət qədər əsas verir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Doktorantura, magistratura pillələrində təhsil alan tələbələr, müəllimlər, araşdırıcılar bu məqalədən həm nəzəri, həm də praktik baxımından istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения. Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата, 1958.
2. Əhmər K. Vaşkort telendə yabay höyləm sintaksise. Öfö, 1958.
3. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963.
4. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, Elm, 2019, 608 s.
5. Абдуллаев А.З. Обособление в азербайджанском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Баку, 1953.
6. Голлямов Ф.Г. Синтаксис простого осложненного предложения в татарском языке. Казанский гос. университет, 2006.
7. Амиров Г.З. Приложение в современном русском языке сравнительно с башкирским. К.д.Куйбышев, 1954.
8. Кенесбаев С.К. Обособление казакском языке. «Филологический сборник. Казакской ССР, Казакский гос.университет, 1973, с. 34-43.
9. Абдурахманов Г.А. Изучение синтаксиса тюркских языков. «СТ», 1970, № 1.
10. Мефодий Ф.Ч. Обособление члены предложения в современном чувашском языке. Чувашское книжное изд-во, 1963.
11. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, 5-ci cild, Bakı, Nurlan, 2008, 500 s.
12. Yeni Türk Dili. Prof. Dr.Mehmet Dursun Erdem. Yrd. Doç.Dr.Mustafa Karataş Yurd.Doç.Dr.Erkan Hırık. Maarif Mektepleri. Ankara, 2015.
13. Иванова М.А. Субъективная модальность и обособление: Дис. канд. филол. наук. М., 2015.
14. Kazımov İ. Sadə cümlə sintaksisi. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2021.

А.Е. Мусейбли**Проблемы обособление тюркских языков****Резюме**

В статье затрагиваются некоторые моменты проблемы специализации в тюркских языках. Исследуется сущность этой синтаксической категории в исторических и современных тюркских языках, ее изучение, отличия от членов предложения и т.д. Становится известно, что в предложении тот или иной член произносится определенным голосовым тоном. Эта единица отделена от других членов предложения и смыслом, и паузой, и логико-динамическим акцентом. Выделяется такая дефиниция: *«Второстепенные члены, которые выделяются особой интонацией и паузой, чтобы подчеркнуть роль смысла, называются специализированными»*.

До сих пор в синтаксисе тюркских языков эта тема рассматривалась поверхностно, необходимо, по крайней мере, изучить эту важную, актуальную тему по огузским языкам. Изучить ее структурно-смысловое, коммуникативно-функциональное, а также прагматическое направления.

А.Е. Müseyibly**The problem of specialization in Turkish languages****Summary**

The article deals with some aspects of the problem of features in the Turkic languages. The essence of this syntactic category in the historical and modern Turkic languages, its study, differences from sentence members, and etc. are investigated. It turns out that one or another member in a

sentence is pronounced in a certain tone of voice. Such a unit is separated from the other members of the sentence by meaning, by a pause, and by a logical-dynamic accent. The following definition is emphasized: *"A feature is secondary members, which are distinguished by a special intonation and pause in order to emphasize the role of meaning"*.

Until now, this topic has been considered in the syntax of the Turkic languages, it is necessary, at least, to study this important, actual topic in the Oghuz languages. Its structural-semantic, communicative-functional, as well as pragmatic directions are to be studied.

Redaksiyaya daxil olub: 11.04.2023